М.Р. Саттарова

Татар һәм рус телләрендә актив һәм пассив төзелмәләр

Әлеге мәкаләдә телне баету, сөйләм матурлыгын арттыру һәм стильне камилләштерү өчен кулланыла торган синтаксик синонимнарның бер функциональ төре – актив һәм пассив төзелмәләрнең татар һәм рус телләрендә кулланылыш үзенчәлекләре карала.

Тел гыйлемендә әлеге күренешләрне өйрәнүнең үз тарихы бар. Мәсәлән, В.П.Сухотин, М.Ф.Палевская, Ш.Ханбикова, Л.Максимов һ.б. хезмәтләрендә бу мәсьәлә өйрәнелгән. Татар теле материалында синтаксик синонимнарның барлык төрләрен дә өйрәнгән телче – С.Ибраһимов.

Чагыштырыла торган телләрдә актив һәм пассив төзелмәләрнең асылын ачыклаганда аларның, беренчедән, чынбарлыктагы күренешләрнең бердәй бәйләнешен һәм мөнәсәбәтен чагылдырып, төзелешләре белән аерыла торган конструкция; икенчедән, бер төзелмәне икенчесе белән алмаштыру мөмкинлеген; өченчедән, синтаксик мәгънәләре туры килеп, бары бәйләүче чаралар белән генә аерылуын истә тотарга кирәк. Бу берәмлекләрне тел белемендә синтаксик синонимнар дип атау да шуның белән бәйле [Ибраһимов 1976: 26].

Бу конструкцияләрнең синтаксис белән бәйлелеге җөмләдәге ия, хәбәр, тәмамлыкның субъект, предикат һәм объект буларак кулланылышнда. Ике телдә дә җөмләдә ия – башкаручы, хәбәр – эшне һәм төшем килешендәге туры тәмамлык объектны белдерсә, актив конструкция була. Мәсәлән, *Балалар китап укый – Дети читают книгу*. Пассив конструкциядә ия объектны, кыек тәмамлык эш башкаручы затны белдерә. Мәсәлән, *Китап балалар тарафыннан укыла – Книга читается детьми*, ягъни әлеге фигыльләр мәгънә эчтәлеге белән субъектның пассивлыгына ишарәли.

Актив һәм пассив төзелмәләр морфология өлкәсе белән дә бәйле, чөнки пассив төзелмә юнәлеш категориясеннән башка була алмый. Юнәлеш категориясе – татар һәм рус фигыльләрен чагыштырма аспектта өйрәнгәндә

аерым игътибар сорый торган күренешләрнең берсе. Татар телендә биш юнәлеш булса, рус телендә төп ‘действительный’, төшем ‘страдательный’ юнәлешләр карала. Болардан тыш рус телендәге күпмәгънәле *-ся* постфиксы да юнәлеш мәгънәсен бирә. Әлеге берәмлекнең этимологиясе ‘себя’ алмашлыгының винительный падеж формасына барып тоташа. Бу берәмлек күчемле фигыльгә форма ясагыч буларак ялганып, төшем юнәлеш мәгънәсенә ия булган кайтымлы фигыль формасын барлыкка китерә. Ә фигыльгә сүз ясагыч *-ся* постфиксы ялганганда, яңа мәгънәле кайтымлы фигыль ясала. Мәсәлән, *‘бриться’* (брить), *‘обниматься’* (обнимать), *‘веселиться’* (веселить), *‘запасаться’* (запасать), *‘бодаться’* (бодать) һ.б. Юнәлеш мәгънәсенә ия дип караган фигыль белән ясагыч нигез арасында һәрвакытта да лексик мәгънә берлеге сакланмый, шул сәбәпле, бу күренеш өлешчә сүз ясалышы белән бәйле һәм грамматик категория буларак каралмый.

Төшем юнәлеше, ике телдә дә күчемле фигыльләрдән ясалган формаларда гына күзәтелә. Күчемле фигыльләргә төзелә, ясала, барлыкка китерелә, үзгәртелә, юк ителә, сизелә, тоела торган предметларга юнәлдерелгән эш-хәрәкәтләрне белдерәләр [ТГ 2002: 236; СРЛЯ 1996: 242]. Татар телендә төшем юнәлешен *-л, -ыл, -ел* кушымчалары белдерә, нигез *-л, -ла-/-лә*-гә тәмамланганда – *-у/-ү* ялгана һәм *-н-* кушымчасы ярдәмендә белдерелә: *ал-у – алыну, саклау – саклану, алдау – алдану, уку – укылу, бөгү – бөгелү* һ.б. Рус телендә исә несовершенный видтагы төшем юнәлеше гадәттә кайтымлы форма, совершенный видтагылары – төшем юнәлешендәге хәл фигыль белән белдерелә: *Рабочие строят дом – Дом строится рабочими. Рабочие построили дом – Дом построен рабочими*. Алда әйтеп үтелгән *-ся* формалы вариантлар белән чагыштырганда, хәл фигыль формасы белән белдерелә торган төшем юнәлеше һәрвакытта да ачык, өстәмә мәгънә белдерми. Гомумән, рус телендә фигыль юнәлеше татар телендәге кебек кушымчаларга карап кына билгеләнә алмаска мөмкин. Мәсәлән, *Андрей уже*

много лет строится. Биредә мәгънәгә игътибар итү мөһим, Андрей – эш башкаручы субъект булып тора.

Төшем юнәлешенең шактый өйрәнелгән булуы аның үзенчәлекле грамматик табигате, катлаулылыгы белән аңлатылса кирәк. К.Зиннатуллина күп кенә телләрдә фигыльнең актив һәм пассив формаларының каршы куелуын юнәлеш категориясе буларак каралуын әйтә [Зиннатуллина 1966: 123]. Рус телендә бу нәкъ менә шулай [Сафонова 2008: 53]. «Татар грамматикасы»нда актив һәм пассив төзелмәләрне махсус өйрәнгән бүлек юк, шулай да төшем юнәлешенең нигездә күчемле фигыльләрдән ясалуы искәртелә.

Процессны башкаручы нинди чара ярдәмендә бирелүгә карап, С.Ибраһимов пассив төзелмәләрне берничә төргә бүлә [Ибраһимов 1976: 137]. Шул бүленешкә нигезләнеп, ике тел материалын чагыштырып карыйк.

1. Билгесез килештәге исем яки иялек килешендәге алмашлык янында *тарафыннан* бәйлек сүзе килә. III зат күплек сандагы алмашлык иялек килеше кушымчасы алмый. Мәсәлән, *Мәкаләләр Фәрит тарафыннан язылалар иде – Статьи писались Фаритом. Факультет Советы тарафыннан сайланып, коллегабыз бүләкләнде – Коллега была избрана и награждена Советом Факультета. Билетлар автобус йөртүче тарафыннан тукталышларда гына сатыла – Билеты продаются водителем только на остановках.*

2. Процессны башкаручы пассив төзелмә төшем юнәлешендәге фигыльгә *белән* бәйлеге аша ияртә. Мәсәлән, *Җил белән кырылып беткән агачларга гаҗәпләнеп карап торды ул – Он удивленно смотрел на скошенные ветром деревья.*

3. Процессны башкаручы сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә *өчен* бәйлеге ярдәмендә ияртә. *Барыбыз өчен дә уртак дошман саналган ул сүзне (интеллигент сүзен) яңадан бер мәртәбә ишетергә теләмичә, секретарьга ризалык бирдем* (Ф Хөсни) – *Не желая еще раз услышать считаемое для*

всех нас общим врагом это слово (слово интеллиент), я дал секретарю свое согласие.

4. Үтәүчене белдерә торган сүз пассив төзелмәдәге фигыльгә *чыгыш килеш кушымчасы* ярдәмендә иярә. Мәсәлән: *Тулай тораактагы тәртип җаваплы кеше Алсудан тикшертелә – Порядок в общежитии проверяется ответственным за это человеком – Алсу.*

5. Пассив төзелмәләрдә процессны башкаручы төшем юнәлешендәге фигыльгә *юнәлеш килеш кушымчасы* белән ялгана. *Өзлексез яңгыраган күк күкрәүдән колаклар тона – Из-за непрерывно грохочащего грома звенело в ушах.*

6. Кайбер җөмләләрдә процессны үтәүче аерым сүз белән бирелә алмый, шуңа күрә мондый җөмләләрне үтәүчесез бер составлы дип атарга мөмкин. *Яшьлек үтте, инде картаелды; Яшим хәзер читтә, ышыкта.* (М.Җәлил). – *Молодость прошла, уже состарилось...* Күчемсез фигыльнең төшем юнәлешендәге төре шулай ук үтәүченең аерым сүз белән тәмамлык рәвешендә бирелүен таләп итми. *Бөтенесе дә гадәт буенча гына, акылдан тыш, теләктән тыш эшләнә иде. (Ә.Еники) – Все делалось по привычке, без задумок и размышлений.*

Рус теленнән татар теленә тәрҗемә иткән вакытта бу төзелмәләрне куллану үзенчәлекләренә игътибар итү кирәк. Аерым очракларда турыдан-туры тәрҗемә бөтенләй урынсыз булырга да мөмкин. Рус телендәге актив төзелмәләрне татар теленә пассив итеп тәрҗемә итү еш очрый. Әлеге төзелмәләрнең берсен генә артык күп куллану чагыштырыла торган телнең икесендә дә яңгыраш һәм аңлаешлылыкка зыян китерергә мөмкин. Шуңа күрә процессны башкаручыны конкрет күрсәтергә кирәк булганда актив конструкция кулай. Мәсәлән: *Бу уку елы безнең группа тарафыннан уңышлы тәмамланды, имтиханнар яхшы билгеләргә генә бирелде. Курс эшләре вакытында язылып, якланып бетелде – В прошедшем учебном году нашей группой были успешно сданы все экзамены. Своевременно написаны и защищены курсовые работы.* Бу рәвешле җөмләләрне рәттән тезеп китү

әлеге текстны кабул итүне кыенлаштыра. Тезелеп киткән пассив төзелмәләрне мөмкин кадәр күбрәк төр синонимнар белән алыштыру ике телдә дә текст яңгырашлырак итәчәк.

Ике телдә дә актив һәм пассив төзелмәләр сөйләм аңлаешлылыгы, кыскалыгы, җөмләдән аңлашылган процессны башкаручы белән шул процесс арасындагы мөнәсәбәтләрне төрле юллар аша күрсәтүгә хезмәт итә.

Файдаланылган әдәбият:

1. *Зиннатуллина*, К.З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке / К.З.Зиннатуллина – Казан: Таткнигоиздат, 1966. – 232 с.

2. *Ибраһимов,* С. Татар телендә синтаксик синонимнар / С.Ибраһимов – КДУ нәшр., 1976. – 168 б.

3. *Сафонова*, С.С. Лекции по современному русскому языку / С.С. Сафонова. – 2008. – 198 с.

4. *Татар грамматикасы*. Морфология. Т. II. / Н.Б.Борһанова, Ф.А.Ганиев, М.З.Зәкиев һ.б. – М.: «ИНСАН», Казан: «ФИКЕР», 2002. – 448 б.